

Яремчук В. Д.

РЕГІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ РОЗКОЛУ В СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна (1914–1918 рр.) стала однією з переломних подій світової історії. Особливо болісного удару завдала війна по тих народах, які опинилися в зоні зіткнення геостратегічних інтересів і армій воюючих коаліцій — Антанти та Четвірного союзу. Серед них були й українці, приречені на те, щоб не з власної волі потрапити у вир кривавого протистояння. Світова війна в Європі набула рис гострого етнічного конфлікту. Її активні учасники намагалися приєднати до своїх територій землі, що перебували на порубіжжі. Недержавні ж народи (чехи, словаки, поляки, південні слов'яни, українці та інші) прагнули використати військовий конфлікт для створення власної державності. Зрозуміло, що успішна реалізація їхніх намірів великою мірою залежала від сприятливого збігу обставин як внутрішнього характеру — державотворчих потенцій політичних націй, — так і зовнішнього, пов'язаного з перемогою певного військового блоку.

Перетворення українських земель на епіцентр континентального військового конфлікту висунуло перед українськими політичними силами завдання консолідації національного табору. Значно ускладнювало цей процес те, що український народ, його землі входили до складу двох найбільших європейських імперій з їхніми різними політичними режимами. Згадані реалії вносили суттєві корективи як у методи відстоювання національних інтересів, так і постановку завдань національно-визвольної боротьби, бачення її перспектив (місцева національно-територіальна автономія, обмежений державний суверенітет у складі федерації, повний державний суверенітет).

На початковому етапі війни в українському середовищі підросійської України пошуки найбільш ефективної національної орієнтації призвели до розколу національного табору, в тому

числі й організацій соціал-демократів. Причина цього полягала у збігу ряду обставин, головним чином вилучення українського політичного руху з легітимного поля політичної системи Росії, репресивної політики, що значно утруднювало процес самоорганізації національних громадсько-політичних сил.

Провідні позиції серед української громади, її громадсько-політичного проводу займав оборонський напрям. Він уособлювався з ТУП, яке наприкінці липня 1914 р. подібно до інших народів на сторінках московського журналу «Украинская жизнь» виступило з маніфестом «Війна і українці» з висловлюванням підтримки царському уряду і закликом до українців виконати свій громадянський обов'язок. Разом з тим містилися сподівання, що лояльні українці мають право розраховувати на надання їм після війни «відповідних прав»¹. Окрім позиції ТУП, в заяві проглядалася і тактика українських соціал-демократів, спрямована на спільні дії з іншими революційними силами Росії². Втім, складалось враження, що висловлені прояви лояльності українців не були помічені владою.

Відверто антиросійських позицій дотримувалася українська політична еміграція на теренах Австро-Угорщини, яка пов'язувала вирішення українського питання з військовою поразкою Росії. Цей напрям прагнув досягти мети шляхом узгодження інтересів головних військових супротивників Росії з Українською державністю, її місцем в майбутній геостратегічній європейській архітектоніці. 4 серпня 1914 р. у Львові було утворено Союз визволення України (СВУ), який сформувався з представників переважно лівих політичних партій, вихідців з УСД «Спілки» та УСДРП, українських есерів, а також активістів інших політичних об'єднань (Д. Донцов — перший голова СВУ, В. Дорошенко, А. Жук, А. Залізник, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський та ін).

СВУ головну політичну мету вбачала у створенні самостійної монархічної Української держави над Дніпром, побудованої на демократичних засадах під протекторатом Німеччини та Австро-Угорщини. Цього передбачалося досягнути єдиним шляхом — військової поразки Росії, що і було відображено у його відозвах «До українського народу в Росії» та «До громадської думки Європи»³. Лідери Союзу прагнули отримати від Центральних держав офіційних гарантій у створенні Української держави, однак цього не сталося, що свідчило про відповідне ставлення до прагнень українців. Надалі, розраховуючи на сепаратну угоду з Росією та

розігрування «польської карти», офіційні Берлін та Відень публічно відмежувалися від СВУ. І хоча у 1917 р. з проголошенням УНР СВУ рішуче змінює тактику, визнаючи існуючу війну як загарбницьку та імперіалістичну, закликаючи до негайного встановлення миру, історія закарбувала цю організацію саме як проавстрійську та пронімецьку з досить суперечливою позицією.

Третій напрям, якого дотримувалися переважно представники соціалістичних течій, за висловом В. Винниченка був не російським й не німецьким, а українським — «орієнтація на себе, на свої сили, на рятунок своїми власними зусиллями, зусиллями своїх працюючих мас»⁴. До цієї групи входила значна частина українських соціал-демократів на чолі з В. Винниченком, закордонний осередок УСДРП, який гуртувався навколо журналу «Боротьба» (Женева), віддаючи перевагу примату захисту інтересів української нації, а не імперських амбіцій. Вони обстоювали гасла «Геть війну!», «Хай живе автономія України!». Ці дії знайшли адекватну оцінку також з боку департаменту поліції Росії, який характеризував тактику українських соціал-демократів стосовно до війни як цілком вільну від «оборонства» і взагалі всіляких зобов'язань щодо Російської імперії⁵. Подібну позицію «українського інтересу» займали прибічники В. Липинського (консервативно-монархічне спрямування) та М. Міхновського. Однак цей організаційно розפורшений табір не мав значимих впливів у суспільстві.

Що ж до УСДРП, то на її тактиці суттєво позначилися процеси, які відбувалися з початком війни в середовищі міжнародного соціалістичного руху — II Інтернаціоналу. Як відомо УСДРП цілковито підтримала антимілітаристські ухвали Штутгартського (1907 р.), Копенгагенського (1910 р.) та Базельського (1912 р.) конгресів Соцінтерну. Зокрема, партія підтримала резолюцію Штутгартського конгресу, який в резолюції висловився за об'єднання зусиль соціалістів всіх країн, щоб завадити війні усіма засобами, а у разі її вибуху домагатися найскорішого її завершення і використання, викликаної війною економічної та політичної кризи для активізації визвольного руху в напрямі ліквідації капіталістичного ладу. На Базельському конгресі II Інтернаціоналу представники українських партій з Наддніпрянщини та Наддністріанщини — УСДРП та УСДП — виголосили спільну антивоєнну відозву, в якій засудили можливість вибуху світової війни, яка могла стати фатальною для України⁶. Спільна відозва української соціал-демократії Росії та Австрії була взята до відома Базельським

конгресом, а її основні тези увійшли до «Маніфесту Інтернаціоналу у справі війни»⁷.

Водночас передвоєнні роки засвідчили початок розмежування орієнтації української соціал-демократії Росії та Австрії, коли галицька УСДП дедалі відвертіше визначала свій політичний вектор, спрямований проти «відвічного ворога» — російського царату⁸. Початок I світової війни та перехід провідних європейських соціалістичних сил на позиції «соціал-патріотизму» (участь в урядах, голосування в парламентах за надання воєнних кредитів), що на практиці призвело до заперечення всіх попередніх антимилітаристських резолюцій й розвалу II Інтернаціоналу, викликало лише додаткові труднощі у діяльності УСДРП.

Вибух світового воєнного конфлікту викликав велике піднесення серед української громади Західної України. Спираючись на попередні здобутки спільних дій, значною мірою зумовлених гострим польсько-українським політичним суперництвом, зокрема, під час виборчих кампаній до Віденського парламенту, Галицького сейму, університетського питання та ін., українські політичні сили спромоглися створити єдиний представницький національний орган (за винятком москвофілів) із загальною платформою. 1 серпня 1914 р. з представників галицьких політичних партій — провідної УНДП, УРП, а також УСДП — у Львові утворюється Головна українська рада (ГУР), яка в своєму Маніфесті закликала українців боротися на боці конституційної Австрії проти самодержавної Росії. Поразка останньої кваліфікувалася як врятування українського національного життя в Австро-Угорщині та час народження на руїнах Російської імперії вільної України⁹. З подібним маніфестом «До українського народу Буковини» виступив депутатський корпус Буковини, який висловився за відродження в оновленій Австрії Галицько-Волинської держави, до складу якої мали увійти, окрім Галичини з Буковиною, ще й Волинь та Поділля.

Відверто оборонські позиції щодо Австрії займали й українські соціал-демократи Галичини та Буковини. Ця тактика була обґрунтована у багатьох документах партій, в тому числі відомим політичним діячем М. Ганкевичем у статті «Соціалістичний інтернаціонал і війна» (Софія, 1915). Спираючись на теоретичні засади марксизму, він доводив, що гасло «захисту вітчизни» було цілком виправданим за умов, коли якомусь народу, в даному випадку українцям, загрожувала небезпека чергового поневолення.

Через це боротьба за визволення з-під чужоземного ярма, за свою свободу і незалежність не суперечила ідеям соціалізму¹⁰. Не дивлячись на існуючі подвійні стандарти Дунайської імперії та тривалу окупацію краю, українським політичним силам Австрії, УСДП вдалося розгорнути плідну діяльність, спрямовану на організацію національних сил.

Зовсім в інакшому руслі проходили події в Наддніпрянській Україні. Внаслідок репресивної політики самодержавства свою активність українські соціал-демократи могли проявляти лише спорадично через розрізнені організації шляхом видання відозв та листівок, співпраці в редакціях демократичних ЗМІ, добродійних організаціях, студентському середовищі. Можливість для розгортання своєї діяльності вони отримали виключно за кордоном.

Щодо вже згаданого СВУ, то він, виходячи із задекларованої антиросійської позиції, окрім підтримки з боку урядів Австро-Угорщини та Німеччини, починаючи з серпня 1914 р., плідно співпрацював з ГУР. До її наступниці — Загальної Української Ради (1915 р.), яка об'єднала політичне представництво українців з Галичини та Буковини, СВУ увійшло як легітимний представник від Наддніпрянської України. СВУ налагодив тісну співпрацю з близькими йому за ідейним спрямуванням соціал-демократичними партіями, в першу чергу з УСДП¹¹. На міжнародній арені СВУ отримала визнання й підтримку з боку соціал-демократів Центральних держав. Так, за сприяння австрійських соціал-демократів Союз видавав у Відні «Вісник СВУ», частина тиражу якого переправлялась в Наддніпрянську Україну. З допомогою німецького соціал-демократа О. Гельфанда (більше відомого як Парвус) 1915 року в Константинополі з кола активістів СВУ — частини членів УСД «Спілки» та УСДРП, які отримали право вести поза рамками Союзу окремішню соціал-демократичну діяльність, — була сформована група УСДРП, відома як «Українська соціал-демократія Росії». В своїй програмі нова організація висловила підтримку базовим цінностям соціал-демократії, руйнуванню капіталістичного ладу¹². На сторінках свого органу «Робітничий прапор» (Софія) нове політичне угруповання, зокрема у статті М. Меленевського «Війна і завдання українського робітництва» закликала до єдності європейських революційних сил, соціал-демократії у боротьбі проти імперіалістичної війни, повалення капіталістичного ладу й утворення поміж «вільного об'єднання» народів Європи самостійної України¹³.

Намагання ж СВУ налагодити співпрацю з громадсько-політичними силами Наддніпрянщини не отримали розвитку. На перепоні цього були дії російських силових відомств, а також і те, що серед українського загалу, політичних партій ставлення до СВУ через його відчутну австрійсько-німецьку орієнтацію межувало від прохолодного до ворожого. Зокрема, на сторінках «Украинской жизни», редагованого С. Петлюрою, дії СВУ розцінювалися як «нерозважливий крок» політичної групи, що втратила орієнтацію¹⁴. Хоча ще наприкінці XIX ст., як наголошував відомий діяч О. Барвінський, в середовищі наддніпрянських громадівців, виходячи з помітних успіхів української громади в Австрії, й існували певні неформлені проавстрійські настрої¹⁵, надалі вони, не зважаючи на запевняння Д. Донцова¹⁶, не отримали значного поширення. Причина цього полягала, як у глибинному менталітеті української громади Наддніпрянщини, традиційного слов'янсько-німецького цивілізаційного протистояння, так і позицією українських соціалістичних партій, спрямованої на спільну боротьбу з загальноволинським рухом і вирішення українського питання в рамках оновленої Росії.

Не зважаючи на близькі гасла (поразки Росії), які обстоювала РСДРП, виявилися безрезультатними намагання СВУ отримати підтримку з боку російської соціал-демократії. Так, наприкінці 1914 р. один з діячів СВУ, лідерів УСД «Спілки» М. Меленевський (Басок) в листуванні з Леніним висловив пропозицію про співпрацю на платформі військової поразки Росії з допомогою Центрального блоку. Однак Ленін, не бажаючи мати нічного спільного з організацією, що розцінювалася як осередок буржуазного націоналізму, вела до зближення «з буржуазією і урядом «своєї» нації», висловився рішуче проти¹⁷.

Принципово ворожу щодо СВУ позицію зайняли українські політичні емігранти з Наддніпрянщини в Швейцарії і серед них член ЦК УСДРП Л. Юркевич (Рибалка). З 1915 р. він разом з лівим крилом УСДРП почав видавати у Женеві журнал «Боротьба» (всього вийшло 7 номерів), метою якого стала боротьба як проти «русофілів» (з «Украинской жизни»), так і проти прихильників австро-німецької орієнтації. На глибоке переконання ідеологів цієї групи, військова зміна кордонів на схід чи захід могла пов'язуватися лише з новим закабаленням українського народу. Тому вже у № 1 журналу висувалася вимога довести українському пролетаріатові, що сучасна війна не тільки не скасовує попередніх

політичних завдань, а навпаки, змушує напружити сили і з подвійною енергією і боротися з царськими порядками за політичну волю, за Вільну Україну¹⁸.

Критика СВУ з боку Л. Юркевича викликала взаємні звинувачення й заглиблення в тонкощі ідеологічних дискусій. Зокрема М. Меленевський у своїй заяві відстоював наступну конструкцію: виступати проти царизму як політичного режиму, а не проти Росії як держави (стосовно до України та інших народів агресора) і не бажати її погрому — це значить йти проти інтересів демократії і революції. За цих обставин і надалі обстоювати гасла української політичної автономії, без відокремлення від Росії, було нерозумною тактикою, яка служить справі російської реакції¹⁹.

В цій тривалій дискусії між СВУ та женевською «Боротьбою» на стороні першої виступала УСДП, яка стверджувала, що за умов війни діяльність СВУ не суперечила інтересам українського народу²⁰. Згадані суперечки мали продовження і в Наддніпрянщині. Зокрема, з боку Інформаційного Бюро Київського Студентства, в якому відчувалися есерівські впливи, було засуджено виступи «Боротьби», що буцімто підривали як позиції СВУ, так і єдність українських революційних сил, йшли всупереч національній ідеї²¹. СВУ тривалий час (до кінця 1916 р.) знаходила підтримку наддніпрянської «Юнацької Спілки».

Водночас принципова позиція женевської групи УСДРП стосовно до СВУ, критика соціал-патріотизму європейської соціал-демократії не призвела до покращення порушених перед війною гострих суперечностей з російськими соціал-демократами. Не зважаючи на те, що з боку газети «Соціал-Демократ» на початку 1915 р. (з приводу опублікування статті В. Левинського «Україна і війна») була дана позитивна оцінка журналу «Боротьба», в т. ч. його принципового розмежування з СВУ, загалом, це не змінило ставлення РСДРП (б) до українського соціал-демократичного руху як «буржуазно-націоналістичного». Більше того, більшовицька фракція РСДРП і надалі пригадувала попередні «гріхи» української соціал-демократії, пов'язані з дискусією на сторінках її журналу «Дзвону», які мали глибокий осуд (ідея «культурно-національної автономії», «роздроблення пролетаріату по національних куріях», співвідношення національного та інтернаціонального)²².

Загалом в роки I світової війни як головні суб'єкти військового протистояння, так і сили, пов'язані з соціалістично-революційним табором, що протистояли війні, продовжували відверто ігнорувати

українську проблематику, що не сприяло й консолідації українського національно-визвольного руху, налагодженню спільних дій українських партій. Про це свідчать, зокрема, міжнародні конференції соціалістичних партій, які відбулися під час війни — Лондонська (1915 р.), де на порядку денному обговорювалося питання «права націй», більш відомі — Ціммервальдська (1915 р.) та Кінтальська (1916 р.) конференції, головним прагненням яких було об'єднання соціалістичних сил, відродження II Інтернаціоналу, активізація боротьби за припинення війни. Не зважаючи на відповідну артикуляцію, зокрема, з боку УСДРП, яка підготувала делегатів кінтальської конференції французькою мовою доповідь у вигляді брошури «Україна і війна», українська проблема, що стосувалася долі найбільшого в Європі недержавного українського народу, на згаданому соціалістичному форумі, хоча там були присутні російські соціал-демократи, так і не пролунала. Про ставлення до УСДРП з боку більшовицького крила РСДРП свідчило й те, що О. Коллонтай оцінювала вищезгадану брошуру «Україна і війна», видану під псевдонімом Л. Рибалки (тобто Л. Юркевича), як «ганебно-шовіністичну», а Ленін зізнався, що «брошури Рибалки не читав: ніколи»²³.

Ігнорування вимог української суспільності Галичини та Буковини щодо вирішення національного питання, реальна перспектива поглинання українських земель Польщею не лише сприяло їх радикалізації та поступового переходу до опозиційного по відношенню до Відня табору, але й більш рішучих кроків до налагодження тісних зносин з Наддніпрянською Україною, її політичними партіями. Навесні 1917 р. український політичний провід (УПРепрезентація, СВУ) налагоджує зв'язки з Центральною Радою через її Інформаційне бюро в Стокгольмі²⁴.

Великі сподівання українські політичні сили, зокрема українські соціал-демократи Східної і Західної України, пов'язували з міжнародним соціалістичним рухом, зокрема, підготовкою до Стокгольмської конференції соціалістичних партій воюючих та нейтральних країн, проведення якої планувалося влітку 1917 р. Цю конференцію УСДРП (В. Винниченко) розглядала як місток до спільних дій і засіб втілення ідеалу міжнародного соціалізму²⁵.

Серед прибулих на конференцію делегатів були й представники від соціал-демократії Галичини, які спромоглися розгорнути жваву діяльність. Один з них, С. Вітик звернувся до УСДРП з пропозицією представляти її інтереси на конференції²⁶. Офіційний пред-

ставник УСДП В. Темницький поширював серед прибулих делегатів брошуру А. Чернецького «Проти національного поневолення — за самостійність і незалежність України» (німецькою мовою), видану 1916 року у Відні²⁷ в якій світову громадськість інформували про українську справу в Австро-Угорщині. У викладеному В. Темницьким меморандумі (липень 1917 р.) вказувалося, що повним й ефективним вирішенням національного питання, а разом з тим і впорядкуванням політичних, національних та господарських проблем Східної Європи є створення самостійної Української держави, куди мають увійти всі землі, заселені українцями²⁸. Однак, як відомо, країни Антанти згадані дії соціалістичних партій сприйняли як спробу перехопити ініціативу у мирному врегулюванні Європи, заборонивши своїм громадянам брати участь у конференції, через що вона не відбулася. Більшовицька РСДРП, яка в цей час сприяла наростанню революційної кризи в Росії, посиляючись на розбіжності з соціал-шовіністами, також відмовилася від участі в конференції.

Таким чином, не отримавши розуміння й натяку на підтримку ні з боку власних держав, ні з боку міжнародної соціал-демократії, а в наступному і з боку Антанти («14 пунктів» В. Вільсона), українські політичні сили були вимушені і надалі боротися за своє національне визволення і соціальний прогрес самотужки.

¹ Див.: Новітня історія України (1900–2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. — К., 2000. — С. 129.

² Див.: Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. — К., 1993. — С. 93.

³ Див.: До українського народу в Росії // Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / Упорядн.: І. О. Кресіна (керівник) та ін.; За ред. В.Ф.Панібудьласки. — К., 1997. — Ч. 1. — С. 372–373; До громадської думки Європи // Там само. — С. 374–375.

⁴ Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. — грудень 1919 р.]). — Ч. I. — Репринтне відтворення вид. 1920 року. — К., 1990. — С. 41.

⁵ Государственный архив Российской Федерации, г. Москва. — Ф. 102. — Оп. 253. — Спр. 24. — Арк. 14 зв.

⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 2459. — Арк. 49–50.

⁷ Вперед (Львів) — 1913. — № 1. — С. 1.

⁸ Там само.

⁹ Див.: Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914 рр. На підставі споминів та документів. — Ч. II. — Львів, 1927. — С. 720–722.

- ¹⁰ Див.: Ганкевич М. Соціалістичний Інтернаціонал і війна. — Софія, 1915. — С. 7.
- ¹¹ Див.: Чернецький А. Спомини з мого життя. — К., 2001. — С. 46–47.
- ¹² Див.: Українські політичні партії кінця XIX — початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали / Упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. — К.: Консалтінг, Фенікс, 1993. — С. 108–111.
- ¹³ Робітничий прапор (Софія). — 1915. — № 1. — С. 5–6.
- ¹⁴ Украинская жизнь. — 1914. — № 11–12. — С. 9–11.
- ¹⁵ Див.: Барвінський О. Спомини з мого життя. Частина перша та друга. — Нью-Йорк — Київ, 2004. — С. 394.
- ¹⁶ Див.: Донцов Д. Історія розвитку Української державної ідеї. — К., 1917. — С. 31.
- ¹⁷ Ленін В. І. Баскові // Ленін В.І. ПЗТ — Т. 49. — С. 47.
- ¹⁸ Боротьба (Женева). — 1915. — № 1. — С. 1.
- ¹⁹ Див. за: Гунчак Т. Названа праця. — С. 76)
- ²⁰ Див.: Жерноклеєв О.С. Українська соціал-демократія в Галичині: нарис історії (1899–1918). — 2-е вид., доп. — К.: Основні цінності, 2000. — С. 126–127.
- ²¹ ЦДІАУ. — Ф. 274. — Оп. 4. — Спр. 548. — Арк. 113–113 зв.
- ²² Ленін В. І. Примітка «Від редакції» до статті «Україна і війна» // Ленін В. І. ПЗТ. — Т. 26. — С. 121.
- ²³ Див.: Ленін В. І., О. М. Коллонтай // Ленін ПЗТ. — Т. 49. — С. 227, 509.
- ²⁴ Див.: Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914–1918 /з ілюстраціями на підставі споминів і документів. — Ч. III. — Львів, 1930. — С. 583.
- ²⁵ Робітнича газета (Київ). — 1917. — 7 квітня. — С. 2.
- ²⁶ Робітнича газета (Київ). — 1917. — 16 травня. — С. 2.
- ²⁷ Див.: Чернецький А. Названа праця. — С. 46.
- ²⁸ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу Світової війни 1914–1918 /з ілюстраціями на підставі споминів і документів. — Ч. III. — С. 640.